

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ - HERING, Χριστόφορος Φιλητάς: σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας • ΕΛΙΖΑ - ANNA ΔΕΛΑΒΕΡΟΥΔΗ, Μαρίκα Κοτοπούλη (1887-1912) • G. SAU-
NIER, Έρευνες στα ελληνικά δημοτικά τραγούδια • Γ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, Οί περιπέτειες του ήρωικού θανάτου (1912-
1920) • ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, Το ελληνικό βιβλίο
στο γερμανόφωνο περιοδικό τύπο • ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ,
Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών • ΔΗΜΗΤΡΑ ΣΑΜΙΟΥ,
Τα πολιτικά δικαιώματα των Έλληνιδων (1864-1952) •
Α. ΠΟΛΙΤΗΣ, Ύποσημειώσεις και παραπομπές • Δ. ΚΥΡ-
ΤΑΤΑΣ, Η δουλεία στην αρχαιότητα • Α. ΚΑΖΔΑΝ, Η
βυζαντινή οικογένεια • ANNA ΔΑΜΙΑΝΙΔΗ, Σε κλίμα βυ-
ρωνικό • ΑΡΧΕΙΑΚΑ: Σοφία Ματθαίου, Χριστίνα Βάρδα,
Γ. Μαργαρίτης, Όντρετ Βαρόν, Α. Λιάκος, Λήδα Μόσχου-
Τσιώμη, Α. Πολίτης, Ρίκα Μπενβενίστε, Εύαγγελία Μπα-
φούνη, Εύαγγελία Μπαλτά, Χρ. Λούκος, Τόνια Κιουσο-
πούλου, Β. Καραγιάννης, Ε. Παρασκευάς, Σπ. Μανουσάκης
• ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1979
• ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ •

ΤΟΜΟΣ ΔΩΔΕΚΑΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 1989

ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ Προοπτικές τῆς ἔρευνας

Χαρακτηρίζω ὀθωμανικὸ τὸ ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ πὺ εἶναι γραμμένο σὲ τουρκικὴ γλῶσσα εἴτε μὲ ὀθωμανικοὺς εἴτε μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες. Τὸ ὀθωμανικὸ ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ τῆς Ἑλλάδας ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σώματα:

I. Ὑλικὸ πὺ μᾶς κληροδότησε ἡ ὀθωμανικὴ κατοχὴ τῶν τεσσάρων αἰῶνων. Οἱ μεγάλες ἀρχεῖακὲς ἐνότητες, πὺ διασῶζονται σῆμερα, ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ λειτουργία τῆς ἐπαρχιακῆς διοικητικῆς μηχανῆς στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία.

II. Ὑλικὸ πὺ ἔφεραν οἱ τουρκόφωνοι πρόσφυγες μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τοῦ 1924. Πρόκειται κυρίως γιὰ κώδικες κοινοτικούς, ἐκκλησιαστικούς καὶ σχολικούς πὺ σκιαγραφοῦν τὴ ζωὴ τῶν κοινοτήτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

I

I. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ «ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗΣ» ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ. Η ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΟΥ

Ἡ ὀθωμανικὴ κυριαρχία μᾶς κληροδότησε ὀρισμένα ἀρχεῖα, κατάλοιπα τῆς διοικήσεως τῆς. Στὶς περιοχὲς πὺ ἐπαναστάτησαν τὸ 1821 καὶ ἀπελευθερώθηκαν δὲν σώθηκαν κατὰ κανόνα μεγάλα ἀρχεῖακὰ σύνολα, πιθανότατα ἐξαιτίας τοῦ μακροχρόνιου ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα. Ἡ καταστροφὴ συμπληρώθηκε ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία τῶν μετεπαναστατικῶν γενεῶν, τὴν περιφρόνηση καὶ τὴν ἐχθρότητά τους πρὸς ὅ,τι σχετιζόταν μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς¹.

Περισώθηκαν ὀρισμένα μεπεράτια, φερμάνια, χοτζέτια σὲ μεγάλες μονές, μὲ τὰ ὀποῖα τοὺς παραχωροῦνταν προνόμια καὶ φορολογικὲς ἀπαλλαγές. Παρόμοια ὀθωμανικὰ διοικητικὰ ἔγγραφα διασώθηκαν καὶ στὶς νησιωτικὲς κοινότητες ἀνάμεσα σὲ ἑλληνικοὺς κώδικες καὶ ἔγγραφα², ὅπως ἐπίσης διασώθηκαν καὶ ὄσα παροχετεύθηκαν σὲ οἰκογενειακὰ ἀρχεῖα, πὺ πέρασαν ἀργότερα σὲ μεγάλες δημόσιες συλλογές. Ἔτσι σῆμερα ἔχουμε

1. Μιχ. Β. Σακελλαρίου, «Πηγές τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας», *Νέα Ἑστία* 39 (1946), 106-108, 156-158· τοῦ ἰδίου, «Νεοελληνικὲς ἱστορικὲς σπουδές», *Νέα Ἑστία* 33 (1943), 811. Ν. Β. Τωμαδάκης, «Τὰ ἀρχεῖα καὶ ἡ ἔθνικὴ μας ἱστορία», *Κρητικὴ Ἑστία*, περ. Β', Ἰούν. 1972, τεύχ. 198, 99-102· τοῦ ἰδίου, «Περὶ ἀρχείων ἐν Ἑλλάδι καὶ τῆς ἀρχεῖακῆς ὑπηρεσίας», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, ΙΑ' (1956), 1-32.

2. Δ. Α. Ζακυθινός, «Παλαιογραφικαὶ ἔρευναι εἰς τὰς Κυκλάδας», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 5 (1965), 715-736. Τοῦ ἰδίου, «Κατάλογος τῆς συλλογῆς Περικλέους Ζερλέντη», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 13 (1937), 230-304. Τουρκικὸ ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ τῶν Κυκλάδων ἔχει μικροφωτογραφηθεῖ ἀπὸ τὸ Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας.

άρκετὲς ἑκατοντάδες ὀθωμανικὰ ἔγγραφα³: α) στὴν Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία ὅπου φυλάσσεται τὸ ἀρχεῖο Περούκα. Περιλαμβάνει ἔγγραφα ποὺ ἀφοροῦν τὸ Ἔργον γιὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰῶνα ὡς τὶς παραμονὲς τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης· β) στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη ὅπου εἶναι κατατεθειμένο τὸ ἀρχεῖο Χότζη, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει κυρίως πατριαρχικὰ τακρίρια· γ) στὸ μουσεῖο Μπενάκη ὅπου βρίσκεται τὸ ἀρχεῖο Λόντου καὶ δ) διάφορα φερμάνια στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους.

Αὐτὴ τὴν τύχη εἶχαν τὰ ἀρχεῖα τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδας. Ἀντίθετα, ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ ἀφθονο σῶθηκε στὶς περιοχὲς ποὺ ἀπελευθερώθηκαν τὸ 1912, ὅποτε μὲ τὴν γοργὴ προέλαση τῶν Ἑλλήνων δὲν πρόλαβαν οἱ Τούρκοι νὰ πάρουν καὶ τὰ ἀρχεῖα τους ὅπως ἔγινε, π.χ., τὸ 1881 μὲ τὸ ἀρχεῖο τῆς Θεσσαλίας ποὺ μεταφέρθηκε στὴν Κοζάνη. Ἔτσι περιήλθαν στὰ χέρια μας τουρκικὰ ἀρχεῖα ἀπὸ τὴν Κρήτη, Χίο, Καστοριά, Ἰωάννινα, Κοζάνη, Βέροια, Θεσσαλονίκη καὶ ἄλλοι. Σήμερα ὅμως δὲν σώζονται ὅλα. Ἄλλα καταστράφηκαν στὶς περιπέτειες τῶν βαλκανικῶν πολέμων, ὅπως π.χ. τὸ ἀρχεῖο τῆς Κοζάνης, ποὺ τὸ μεγαλύτερό του μέρος κήκε τὸ 1912, καὶ ἄλλα πάλι στὰ χρόνια τῆς κατοχῆς καὶ τοῦ ἐμφύλιου πολέμου, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἀρχεῖου τῆς Καστοριάς ποὺ κήκε τὸ 1943 στὴν πυρκαγιὰ ποὺ ἀποτέφρωσε τὸ δικαστήριον.

Σήμερα διατηροῦνται, ἀπὸ τὶς διάφορες καταστροφὲς ποὺ κατὰ καιροὺς ὑπέστησαν, τὰ ἐξῆς μεγάλα σύνολα⁴, τὰ ὁποῖα ἀναφέρω συνοπτικά:

- α) Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κρήτης στὰ Χανιά⁵
- β) Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἡρακλείου⁶
- γ) Ἀρχεῖο Βέροιας⁷
- δ) Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κοζάνης⁸
- ε) Ἀρχεῖο Σάμου
- ς) Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Μακεδονίας στὴ Θεσσαλονίκη⁹.

3. Ἀναφέρουμε μόνον ἐνόητες καὶ ὄχι τὰ σκόρπια καὶ μεμονωμένα ἔγγραφα.

4. Σημειώνονται μόνον τὰ σύνολα ποὺ ἀποτελέσαν ἀρχεῖακὴ ὑπηρεσία. Γ. Σ. Πλουμίδης, *Λιάγραμμα τῶν ἀρχεῖακῶν πηγῶν τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας*, Ἀθήνα, Καραβίας, 1977.

5. Τὸ ὕλικὸ του ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῶν Κρητικῶν ἐπαναστάσεων 1821-30, 1833, 1866-69 κ.έ. Εἶναι ἀταξινομητο. Ν. Β. Τομαδάκης, *Γενικὴ κεφαλαϊώδης καταγραφή τῶν ἐν τῷ Ἱστορικῷ Ἀρχεῖῳ Κρήτης ἀρχείων καὶ ἀντικειμένων μουσεῖου*, Χανιά 1933. Ν. Ι. Παπαδάκης, *Τὸ ἔργον τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχεῖου Κρήτης*, Χανιά 1934· τοῦ ἰδίου, «Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Κρήτης 1204-1915», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνογραφικῆς Ἑταιρείας* 8 (1922), 333-367. Δ. Α. Ζακυθηνός, «Τὰ Ἱστορικὰ καὶ Μοναστηριακὰ Ἀρχεῖα τῆς Κρήτης», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* 2 (1939), 505-526.

6. Ν. Σ. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀφορῶντων εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης*, τ. Α' (1657-1672), Ἡράκλειο Κρήτης 1975, τ. Β' (1672-1694), 1976, τ. Γ' (1694-1715), 1978, τ. Δ' (1715-1752), 1984, τ. Ε' (1752-1765), 1985. Περιλαμβάνει τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἱεροδικείου (1645-1866), τὸ ἀρχεῖο τοῦ Μεταφραστικοῦ Γραφείου Ἡρακλείου (1899-1933), τὸ ἀρχεῖο τῆς Ὀρφανικῆς Τράπεζας Ἡρακλείου, ὅπως καὶ τοὺς κώδικες τριῶν Τούρκων συμβολαιογράφων τοῦ Ἡρακλείου.

7. Ι. Βασδραβέλλης, *Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Βερροίας. Ἐκλογαί*, Θεσσαλονίκη 1943· τοῦ ἰδίου, *Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας Β'*. *Ἀρχεῖον Βερροίας - Ναούσης 1598-1886*, Θεσσαλονίκη 1954. Περιλαμβάνει 60 ἱεροδικαστικούς κώδικες ποὺ καλύπτουν τὰ ἔτη 1595-1889.

8. Α. Σιγάλας, *Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας*. Α. *Ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθήκη καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1939, 89-93, 101-108. Σήμερα σώζονται 39 συνολικὰ κώδικες. Οἱ ὀκτὼ ἀφοροῦν τὴν περιοχὴ Κοζάνης καὶ οἱ τριάντα ἕνας τὴ Θεσσαλία. Εἶναι ἱεροδικαστικὰ τεφτέρια καὶ κτηματολογικὰ βιβλία.

9. Ἰω. Κ. Βασδραβέλλης, *Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας. Α'*. *Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης (1695-1912)*, Θεσσαλονί-

Θὰ σταθῶ λίγο σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο δίνοντας σύντομα σὲ μεγάλες ἐνότητες τὰ περιεχόμενά του γιὰ νὰ φανεῖ τὸ προφίλ ἑνὸς λίγο πολὺ καταταγμένου τουρκικοῦ ἀρχείου, καθὼς παρακάτω θὰ ἀναφερθοῦμε στὴ χρησιμότητα καὶ τὶς δυνατότητες τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ στὴν ἱστορικὴ σύνθεση τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας¹⁰.

Τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Μακεδονίας περιλαμβάνει:

α) Τὰ Ἱεροδικαστικὰ ἀρχεῖα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τοὺς γύρω καζάδες (Κιλίκις, Κατερίνη, Κασσανδρα). Ἀπὸ τὸ Ἱεροδικαστικὸ ἀρχεῖο τῆς Θεσσαλονίκης σώθηκαν 337 κώδικες ποὺ καλύπτουν τὴν περίοδο 1694-1912.

β) Τὰ δικαστικὰ καὶ συμβολαιογραφικὰ ἀρχεῖα τοῦ βιλαετίου Θεσσαλονίκης. Ἀναφέρονται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰ. (1877-1912).

γ) Τὰ διοικητικὰ ἀρχεῖα τοῦ βιλαετίου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν λοιπῶν καζάδων (1875-1912).

δ) Τὰ κτηματολογικὰ καὶ φορολογικὰ ἀρχεῖα, στὰ ὁποῖα ἀνήκουν καὶ τὰ βιβλία διαχείρισης τῶν βακουφιῶν τῆς Μακεδονίας (1858-1912).

Πέρα ἀπὸ τὶς μεγάλες ἀρχειακὲς μονάδες ποὺ ἀναφέρθηκαν, μικρὰ ἀρχειακὰ σύνολα μὴ ἐνταγμένα σὲ κάποιο ἀρχεῖο ὑπάρχουν σὲ μοναστήρια, κοινότητες, ἐκκλησίες, βιβλιοθήκες, δημόσιες ὑπηρεσίες, μουσεῖα, ἰδρύματα, καθὼς καὶ σὲ χέρια ἰδιωτῶν. Αὐτὰ τὰ ἄγνωστα μικρὰ ἀρχειακὰ σύνολα κινδυνεύουν νὰ μείνουν ἀνενεργὰ καὶ αὐτὰ πρέπει καταρχὴν νὰ διαφυλαχθοῦμε, καταγράφοντάς τα, ἀφοῦ ὅσα σύνολα βρίσκονται μέσα στοὺς ὀργανισμοὺς τῶν Ἀρχείων τουλάχιστον εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς προσιτὰ καὶ δὲν πρόκειται νὰ καταστραφοῦν.

2. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Τὸ ἀρχειακὸ ὑλικὸ τῆς Ἑλλάδας εἶναι ποικίλο. Ὑπάρχει ἓνα πλῆθος λυτῶν ἐγγράφων κάθε λογῆς, ἀπὸ ταπιὰ καὶ ἀποδείξεις πληρωμῆς φόρου μέχρι φερμάνια, χοτζέτια κλπ. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ὅμως θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὶς σειρὲς. Οἱ σειρὲς ποὺ ὑπάρχουν στὶς μεγάλες ἀρχειακὲς μονάδες, ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως, περιλαμβάνουν:

Α) Ἱεροδικαστικὰ τετάρια (σιτζιλία)

Ἄν θέλαμε χονδρικὰ νὰ δώσουμε τὴν τυπολογία τῶν ἐγγράφων ποὺ περιέχουν θὰ λέγαμε ὅτι περιλαμβάνουν δύο κατηγορίες ἐγγράφων¹¹.

κη 1952· τοῦ ἰδίου, «Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας Α', Ἀρχεῖον Ἱεροδικείου Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 2 (1941-52), 89-128.

10. Τὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα δὲν ἀποτελοῦν ἐξάιρεση στὴν ἀρχειακὴ μας ἱστορία. Εἶναι ἀταξινόμητα, ἀκαταλογητα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἄγνωστα. Ἄν ἐξαιρέσει κανεὶς μερικὰ διαγράμματα τουρκικῶν ἀρχείων ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ — τὰ περισσότερα προέρχονται ἀπὸ προπολεμικὰ δημοσιεύματα μὲ τὰ ὁποῖα οἱ συγγραφεῖς τοὺς ζητοῦσαν τὴ δημιουργία φορέα — τὸ σύνολο τοῦ τουρκικοῦ ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ τῆς Ἑλλάδας παραμένει ἄγνωστο.

11. Γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν σιτζιλιῶν βλ. L. Fekete, *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába* (Εἰσαγωγή στὴν τουρκικὴ διπλωματικὴ τῆς τουρκικῆς κατοχῆς στὴν Οὐγγαρία), Βουδαπέστη 1926. Γνωστὲς μᾶς ἐκδόσεις σιτζιλιῶν μὲ μορφή regestes εἶναι H. W. Duda - G. D. Galabov, *Die protokollbücher des Kadimates Sofia*, Μόναχο 1960, καθὼς καὶ Halit Ongan, 1 numaralı Ankara sicilinin son Evahir-i Muharrem 992 (12 Şubat 1584) tarihi ile bu Sicilin ile 1 Muharrem

1) Τα διατάγματα της κεντρικής εξουσίας (φιρμάνια, μπεράτια, μπουγιουρντιά), όλα όσα στέλνονταν στον καθή και σε άλλες τοπικές αρχές για να γνωστοποιηθούν στον πληθυσμό¹². Αυτά αφορούσαν άλλοτε σε ειδικά τοπικά ζητήματα όπως η ρύθμιση της φορολογίας, ή απογραφή της παραγωγής και του πληθυσμού και άλλοτε σε γενικότερα, όπως π.χ. διαταγές γενικής επιστράτευσης, κήρυξη πολέμου κλπ. Στην κατηγορία αυτή καταγράφονται επίσης και οι απαντήσεις της κεντρικής πύλης σε προσφυγές, διαμαρτυρίες και αιτήσεις που της απηύθυναν ιδιώτες ή κοινότητες. Τα τεφτέρια αυτά έχουν επιγραφές sicill-i evâmir - i serif - i 'âlisân (=σιγγίλλιο των ιερών ύψηλων διαταγών).

2) 'Αποφάσεις δικαστικές ποινικού ή αστικού περιεχομένου, όπως και ιερονομικές γνωματεύσεις του καθή (hüccet, i'âm) για διάφορα θέματα του δημοσίου και ιδιωτικού βίου. 'Εδώ καταχωρούνται όλες οι περιπτώσεις οικονομικού, κοινωνικού, άκομη και προσωπικού χαρακτήρα που απαιτούν κάποιου είδους διαιτησία. Ειδικότερα υπάγονται τα υπομνήματα ή πρωτόκολλα αστικών υποθέσεων, δηλαδή πωλήσεις, ανταλλαγές, μισθώσεις, διακανονισμοί οικογενειακών σχέσεων, απογραφές περιουσιών, εκδίκαση κλοπών, έγκλημάτων κλπ.

Πριν αναφερθούμε στην αξία του ύλικού αυτού πρέπει ίσως να υπογραμμίσουμε το εξής: Πρόκειται για αρχείο του κυρίαρχου, αρχείο της διοικητικής του μηχανής που αποτυπώνει άμεσα τις σχέσεις και τη μορφή άσκησης εξουσίας. Δεν είναι το είδωλο που σχηματίζεται στην έλληνική πηγή ή στην έκθεση του ξένου διπλωμάτη ή περιηγητή. 'Αλλά άς μιλήσουμε γι' αυτό, που σήμερα είναι το ζητούμενο από την ιστοριογραφία, την πληροφοριοδοτική ικανότητα του ύλικού σε σχέση με μια νέα θεματολογία, ή όποια άσχολεϊται με τις συμπεριφορές συνόλων κι όχι με τις εξαιρέσεις, που ενδιαφέρεται για το τυπικό και τους μηχανισμούς.

Τα σιτζίλια προσφέρουν εξαιρετικά ενδιαφέροντα στοιχεία για την περίοδο μετά την παρακμή του τιμαριωτικού συστήματος. Τα ιεροδικαστικά αρχεία δίνουν σειρές στοιχείων για γαιοπρόσοδο, έγγειο ιδιοκτησία και καθεστώς γαιών, για άγροτική παραγωγή και φορολογία, για πληθυσμό. Δίνουν δυνατότητες για τη διερεύνηση της ύπαρξης άγορας, βιοτεχνίας, έμπορίου, για την στρατηγική των κεφαλαίων κλπ.¹³ Είναι πρώτης τάξεως πηγή για να μελετηθούν θέματα γύρω από τη ζωή και τη λειτουργία συλλογικών σωμάτων (συντεχνίες, κοινότητες) ή να μελετηθεί ή κοινωνικο-οικονομική κατάσταση των αστικών πληθυσμών¹⁴. Μέσα από τα διάφορα ιεροδικαστικά έγγραφα μπορούν να μελετηθούν οι

997 (20 Kasim 1588) Ankara 1958. Του ίδιου, *Ankara'nin İki Numaralı Şer'iye Sicili*, Άγκυρα 1974. Baltacı Cahid «Şer'iyye sicillerinin tarihsel ve Kültürel önemi», στον τόμο *Osmanlı arşivleri ve Osmanlı araştırmaları sempozyumu*, İstanbul 17-19, V. 1985, 127-132.

12. Στην πρωτεύουσα του κάθε σατζακιοῦ ὁ καθῆς με τὸν σαντζάκμπεη ἦταν οἱ ἀποδέκτες καὶ οἱ ἐκτελεστῆς τῶν διαταγῶν τῆς Ὑψηλῆς Πύλης καὶ τοῦ Σουλτάνου. Ὅλες οἱ διαταγές τοῦ Κέντρου γιὰ νὰ λάβουν ἰσχύ καταγράφονταν στοὺς κώδικες τῶν κατὰ τόπους ἱεροδικείων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ Σουλτάνου ἦταν γιὰ τὴν ἐπαρχία τοὺς οἱ ρυθμιστῆς ἰσορροπιῶν ἀνάμεσα σὲ δύο ἀντίπαλες κοινωνίες, κατακτητικῆ καὶ κατακτημένη.

13. Christo Gandev, «L'apparitions des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord ouest au cours du XVIII siècle», *Études historiques* 1 (1960), 220. Βασίστηκε σὲ σιτζίλια τοῦ Vidin τοῦ 18ου αἰῶνα γιὰ νὰ μελετηθεῖ τὴν δημιουργία τσιφλικιῶν, τὴν ἀνοδο τῆς μεσαιῶς τάξης καὶ τὶς ἀπαρχές τοῦ καπιταλισμοῦ στὰ Βαλκάνια. R. Jennings, «Loans and credit in early 17th century. Ottoman judicial records: the sharia court of Anatolian Kayseri», *Journal of Economic and Social History of Orient*, 16/2-3 (1973), 168-216.

14. Elena Grozdanova, *Bulgarskara selska, obstina prez XV-XVIII vek* ('Η βουλγαρικῆ ἀγροτικῆ κοινότητα,

μορφές τῆς παρέμβασης τῆς κοινότητας στοῦ κύκλωμα τῆς οἰκονομίας μέσω τοῦ δικαίου καί τῆς ἀγορᾶς¹⁵.

Ἀπό τίς καταγγελίες γιά ὑπερβάσεις σέ θέματα φορολογίας καθὼς καί ἀπὸ τίς παραστάσεις κοινοτήτων πρὸς τὴν κεντρικὴ ἐξουσία μπορεῖ νὰ φωτιστοῦν θέματα ὅπως ἡ στάση τῶν φορολογουμένων ὡς συνόλου ἢ ὡς ἀτόμων ἀπέναντι στοῦ φόρο πού ἐπιβάλλει ἡ κατακτητικὴ κοινωνία καί νὰ ἐρμηνευθοῦν φαινόμενα ὅπως ἡ διακίνηση πληθυσμοῦ, ἡ ἀλλαγὴ θρησκευτικῆς πίστεως κλπ. Σειρὲς ἐγγράφων πού περιέχουν πληροφορίες γιά πωλήσεις σπιτιῶν, καταστημάτων, γιά καταγραφὲς περιουσιακῶν στοιχείων, διαθήκες. Διαφωτίζουν θέματα ἐπαγγελματικῆς διαφοροποίησης, κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Μὲ τέτοιο ὕλικό δούλεψε συναφῆ θέματα τῆς βαλκανικῆς πόλης ὁ Ν. Todorov καί ἡ Suraiya Faroqi¹⁶.

Πλούσιο ἐξάλλου εἶναι τὸ ὕλικό γιά θέματα πού ἀφοροῦν τὴν ἱστορία τῆς ἐκκλησίας, στὴν ἀπονομὴ δικαιοσύνης, στὶς πολλαπλὲς νομικὲς σχέσεις ἀνάμεσα σὲ κατακτητὴ καί ὑπόδουλους. Ἀλλὰ καί γιά τὴ συμβαντολογικὴ ἱστορία τὰ ντοκουμέντα τῶν ἱεροδικαστικῶν ἀρχείων εἶναι πολύτιμα. Καταγράφουν τὰ περισσότερα πολεμικὰ γεγονότα τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου πού συνέβησαν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. ὡς τὸ 1912 καθὼς καί τοὺς ἀπόηχους τῶν συγκρούσεων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μὲ τίς ἄλλες δυνάμεις¹⁷.

Β) Κτηματολογικὰ καί φορολογικὰ βιβλία

Πρὶν ὅμως ἀρχίσουμε τὴν περιγραφή τους ἢ προχωρήσουμε στὴν ἀνάλυση τῶν προοπτικῶν πού ἀνοίγονται στὴν ἔρευνα εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀναφερθοῦμε στοὺς λόγους πού ἐπέβαλαν τὴν ἐμφάνισή τους στὴ διοικητικὴ μηχανὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ κατάργηση τῶν τιμαρίων ἀπὸ τὸν Μαχμούτ Β΄ (1808-1839) ἄφησε στὰ χέρια τοῦ κράτους μεγάλες ἐκτάσεις γῆς πού ἔπρεπε τὸ ἴδιο νὰ τίς διαχειριστεῖ. Νομικὰ ἡ γῆ ἀνῆκε

15ος-18ος αἰ.), Σόφια 1979. Εἶναι ἓνα βιβλίο σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς αὐτοδιοίκησης στὰ βουλγαρικὰ ἐδάφη τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καί βασίζεται κυρίως σὲ σιτζίλια, ὅπως ἐξάλλου καί διάφορες ἄλλες ἐργασίες, π.χ. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorlugunda Ayanlık*, Ἔγκυρα 1978. Joseph Kabrda, «Les anciens registres turcs des cadis de Sofia et de Vidin et leur importance pour l'histoire de la Bulgarie», *Archiv Orientalni*, 23 (1955), 329-392 καί 642-43 κ.ἄ. R. Jenning, «Women in early 17th century ottoman judicial records - the Sharia court of Anatolian Kayseri», *Journal of Economic and Social History of Orient* 18/1 (1975), 53-114.

15. Evgenij Radušev, «Les dépenses locales dans l'empire ottoman au XVIIIe siècle (selon des données de registres de cadis de Ruse, Vidin et Sofia)», *Études Balkaniques* 16 (1980/3). Ἐπεξεργάζεται θέματα σχετικὰ μὲ τὴν πρακτικὴ πού ἀκολουθεῖ ἡ ἐπαρχιακὴ διοίκηση σὲ οἰκονομικὰ θέματα, βασιζόμενος στὶς καταγραφὲς ἐξόδων-ἐσόδων τῶν καζάδων. Ὁ Radušev πιστεύει ὅτι τὰ ἐξόδα τῶν διαφόρων καζάδων εἶναι συνέπεια τῶν μεγάλων ἀλλαγῶν πού ἐπῆλθαν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία μὲ τὴν παρακμὴ τοῦ τιμαριωτικοῦ συστήματος. Ὁ κάθε σαντζάκμπεης πρέπει νὰ πληρώσει τοὺς matloos, τίς φρουρὲς γενιτσάρων, τὰ προσωπικὰ ἐξοδά του. Τὰ ἐσοδά του προέρχονται ἀπὸ ἓνα πολύπλοκο φορολογικὸ σύστημα μὲ πολλοὺς φόρους ἐκτακτοὺς πού εἶναι ἀρκετὰ ἄγνωστοι ἀκόμη στὴν βιβλιογραφία.

16. Βλ. τὰ ἄρθρα τοῦ Ν. Todorov στὸν τόμο *La ville balkanique sous les Ottomans (XV-XIXe s.)*, στὴ σειρά *Variorum Reprints*, Λονδίνο 1977· τοῦ ἴδιου, *Ἡ βαλκανικὴ πόλη (15ος-19ος αἰ.)*. Κοινωνικο-οἰκονομικὴ-δημογραφικὴ ἀνάπτυξη, Ἀθήνα 1986. Ἐπίσης Abdul Karim Rafiq, «The law-court registers and their importance for a socio-economic and urban study of Ottoman Syria», στὸν τόμο *L'espace social de la ville arabe* (ἔκδ. D. Chevallier), Παρίσι 1979, 51-58. Suraiya Faroqi, *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia: trade, crafts and food production in an urban setting, 1520-1650*, Λονδίνο 1984· τῆς ἰδίας, *Men of modest substance. House owners and house property in seventeenth-century Ankara and Kayseri*, Λονδίνο 1987.

17. Aleksandar Matkovski, *Turski izvori za ajdutst voto i aramistvoto vo Makedonija, 1700-1725* (Οἱ τουρκικὲς πηγὲς γιά τίς ἐπαναστατικὲς κινήσεις τῶν χαϊντούκων στὴν Μακεδονία), Σκόπια 1973.

ακόμα στο κράτος, αλλά έπρεπε να κανονιστούν οι όροι της χρήσης του¹⁸. Καταρχήν η κυβέρνηση επιθυμούσε να ασκήσει πλήρη έλεγχο στις κρατικές γαίες (*miri*)¹⁹, δε διέθετε όμως τον κατάλληλο μηχανισμό για να αναλάβει μια τέτοια τεράστια επιχείρηση. Πήρε λοιπόν όρισμένα μέτρα προσβλέποντας σε ριζικότερες αλλαγές στο μέλλον. Καταρχήν επέβαλε πλήρη έλεγχο στα βακουφικά κτήματα και επανέφερε στην κατοχή του κράτους τις κοινοτικές γαίες. Κατήργησε διάφορες φορολογικές απαλλαγές που είχαν δοθεί στο παρελθόν ως αντάλλαγμα υπηρεσιών προς το κράτος, εφόσον τώρα είχαν δημιουργηθεί ειδικές κρατικές υπηρεσίες γι' αυτό το σκοπό. Κατήργησε επίσης το *iltizam* (ένοικίαση φόρων) και εφάρμοσε ένα φόρο έναϊο για όλους, τη δεκάτη. Για να ετοιμάσει το νέο σύστημα γαιοκτησίας και φορολογίας άρχισε το 1846-47 άπογραφή της γής, δηλαδή προχώρησε στην κατάρτιση κτηματολογίου.

Σήμερα στο τουρκικό άρχεϊακό ύλικό της Έλλάδας βρίσκουμε:

1) *Κτηματολογικούς κώδικες* στους οποίους καταγράφηκαν άστικά και άγροτικά κτήματα. Παλιά οι τίτλοι εκδίδονταν από τους σπαχήδες, άγιάνηδες ή από τους ένοικιαστές φόρων, όταν έπρόκειτο για δημόσιες γαίες (*miri*). Η έκδοση τίτλων που άφορούσε βακουφικά κτήματα γινόταν άπ' τον έφορο (μουτεβελή) του κτήματος. "Όσον για τα κτήματα πλήρους κυριότητας (μούλκια), οι άγοραπωλησίες γίνονταν παρουσία του καδή που εξέδιδε και τα πωλητήρια έγγραφα, τα χοτζέτια, τα όποια ήταν συγχρόνως και τίτλοι.

Τα κτηματολογικά βιβλία που σώζονται είναι βασικά δύο ειδών²⁰:

α) Τα βιβλία *yoklama* όπου καταγράφονταν τα κτήματα ενός χωριού ή μιās πόλης κατά συνοικίες. Τα βιβλία *yoklama* περιλαμβάνουν σε στήλες το όνομα του ιδιοκτήτη, την τοποθεσία του κτήματος, το είδος του (σπίτι, στάβλος, άμπέλι, χωράφι, κήπος κλπ.), την κατηγορία του, δηλαδή αν ήταν τελείας ιδιοκτησίας (*mülk*), του δημοσίου (*miri*) ή βακουφικό (*vakıf*), τα σύνορά του, την έκτασή του και τον τρόπο με τον όποιο περιήλθε στην ιδιοκτησία του κατόχου του (κληρονομικά, με χρησικτησία κλπ.). Σημειώνεται επίσης η άξία του κτήματος και τα έξοδα για την έκδοση του τίτλου. Τελευταία σημειώνεται ο άριθμός και η χρονολογία του νεώτερου τίτλου, σε περίπτωση που το κτήμα μεταβιβαζόταν.

β) Τα βιβλία *da'imi*, καταρτίζονταν κάθε μήνα και σ' αυτά καταγράφονταν οι μεταβιβάσεις κάθε είδους άκινήτων για όλα τα χωριά και τις πόλεις που ανήκαν σε έναν καζά.

18. H. Inalcik, «Land Problems in Turkish History», *Muslim World*, 1955, 225-227. K. Karpat, «The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire», *Beginnings of Modernization in the Middle East of 19th Century*, (έκδ. W. R. Polk and R. L. Chambers) 1968, 84-90· του ίδιου, «The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908», *International Journal of Middle East Studies*, 3 (1972), 257-258. Βλ. επίσης και O. L. Barkan, «Turk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesi» (Το Τανζιμάτ στην ιστορία του τουρκικού άγροτικού δικαίου και ο άγροτικός νόμος του 1858), στον τόμο *Tanzimat*, Ίσταμπούλ 1940, p. 321-421· βλ. επίσης Mustafa Ali Mehmet, «Essais de réformes agraires en Turquie (XIXe-XXe siècles)», *Revue d'Études Sud-Est Européennes*, XXII/3 (1984), 259-265. Zerrfik Güran, «Tanzimat döneminde tarım politikasi (1839-1876)», (Η άγροτική πολιτική στην περιόδο του Τανζιμάτ), *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, First International Congress on the Social and Economic History of Turkey, Hacettepe University, Ankara July 11-13, 1977, Άγκυρα 1980, 271-277. Ήπίσης Donald Quataert, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876-1908*, διδακτορική διατριβή, University of California, Los Angeles 1973.

19. F. C. Milkova, «Sur la teneur et le caractère de la propriété d'état des terres *miriye* dans l'empire ottoman du XVe au XIXe siècles», *Études Balkaniques*, 5 (1966), 143-144.

20. Περιγραφή των κτηματολογικών και φορολογικών κώδικων δίνει ο Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, 8-10.

Είχαν για κάθε κτήμα τὰ ἴδια στοιχεῖα πού ἀναγράφονταν στὰ βιβλία *yoklama* καὶ ἀκόμη τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴ χρονολογία τοῦ τίτλου μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε ἀποκτήσει τὸ κτήμα ὁ προηγούμενος κάτοχός του, καθὼς καὶ τὸ ποσὸ τῆς ἀγορᾶς τοῦ κτήματος, σὲ περίπτωση πού ὁ τελευταῖος κύριός του τὸ ἀποκοτοῦσε μὲ τὸν τρόπο αὐτό.

Βάσει τοῦ κτηματικοῦ νόμου *agazi kanunnamesi*²¹ πού συντάχθηκε τὸ 1858, «εἰς τὸ ἐξῆς πᾶς ὁ νεμόμενος δημοσίαν γῆν δέον νὰ εἶναι ἐφωδιασμένος μὲ ἐπίσημον τίτλον παρὰ τοῦ Αὐτοκρ. Κτηματολογίου ἐκδιδόμενον, καλούμενον δὲ ταποῦ *sevaddeh* καὶ φέροντα ἄνωθεν τὸν Αὐτοκρατορικὸν τουράν, ὀρισθέντος συνάμα, ὅτι πάντες οἱ νεμόμενοι τοιοῦτου εἴδους κτήματα δυνάμει παλαιῶν ἐγγράφων, ἐκδεδομένων παρὰ τῶν Σιπαχῆδων ἢ τῶν εἰσπρακτόρων τούτων, ἔδει νὰ σπεύσωσιν ὅπως ἀνταλλάξωσι τὰ ἐγγραφα ταῦτα μὲ τὰ ἐπίσημα ταποῦ *sevaddeh*. Οἱ ἀπανταχοῦ τοῦ Κράτους νομάρχαι (Βαλῆ), Ἐπαρχοὶ (Μουτεσσαρήφ) καὶ Ὑποδιοικηταὶ (Καϊμακάμ) συνάμα δὲ καὶ τὰ μέλη τῶν Διοικητικῶν Συμβουλίων ἐκάστου Νομοῦ (Βιλαγιέτ), Ἐπαρχίας (Σαντζάκ) καὶ Ὑποδιοικήσεως (Καζᾶ), ὡς ἐπίσης καὶ οἱ Οἰκονομικοὶ ἔφοροι ἐνετάλησαν καὶ κατέστησαν ὑπεύθυνοι, ὅπως μέσω τῶν Δημογεροντιῶν ἐκάστου χωρίου καὶ κωμοπόλεως εὐκολύνωσι καὶ ἐποπτεύωσι τοὺς ἐπὶ τῶν δημοσίων γαιῶν ταχθέντας τότε εἰδικοὺς ὑπαλλήλους (ἐραζὶ μεμουρού), ἵνα καταγράψωσιν οὗτοι ἀπάσας τὰς ὑπὸ τὴν διηνεκῆ νομὴν τῶν ἰδιωτῶν διατελούσας δημοσίας γαίας μετὰ τῶν συνόρων των καὶ τοῦ ὀνοματεπωνύμου ἐνὸς ἐκάστου νομέως (μουτεσσαρήφ), ὡς καὶ τὰς εἰς τὴν ὀλομέλειαν τῶν κατοίκων ὀρισμένου χωρίου ἢ κωμοπόλεως ἀφειμένας καὶ λοιπὰς γαίας. Μετὰ τὴν τοιαύτην λεπτομερῆ καταγραφὴν τῶν δημοσίων ἐν γένει γαιῶν, ἐστέλλετο περιληπτικὴ κατάστασις ταύτης εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει κεντρικὴν Διεύθυνσιν τοῦ Αὐτοκρ. Κτηματολογίου, παρ' ἧς ἐξεδίδοντο οἱ ἐπίσημοι τίτλοι καὶ ἐστέλλοντο εἰς τὰς ἐπαρχίας, ὅπως δοθῶσιν εἰς τοὺς εἰς οὖς ἀνήκον ἰδιώτας. Προκειμένου δὲ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ γίνῃ δικαιοπραξία τις (ἀγοραπωλησία, ὑποθήκη, δωρεὰ κτλ.) ἀφορῶσα τὰς δημοσίας γαίας, ἔκτοτε ἐθεσπίσθη, ὅτι ἐπὶ ποινῇ ἀκυρότητος τῆς δικαιοπραξίας δέον αὕτη νὰ συντελῆται δι' ἐπισήμου ὁμολογίας (τακρήρ) τῶν συμβαλλομένων μερῶν ἐνώπιον τῆς ἀρμοδίας Ἀρχῆς, καθότι, ἐπειδὴ ἡ καθαυτὴ κυριότης (ρεκαμπέ) τῶν τοιοῦτου εἴδους κτημάτων ἀνήκει τῇ Πολιτείᾳ, ὑπὸ τὸν ἔλεγχον καὶ μὲ τὴν ἄδειαν ταύτης δέον πᾶσα τοιαύτη δικαιοπραξία νὰ γίνηται. Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν νομίμων διατυπώσεων, τὴν κατάθεσιν τῆς προφορικῆς ὁμολογίας (τακρήρ) τῶν συμβαλλομένων μερῶν καὶ τὴν καταχώρισιν τῆς πράξεως ἐν τοῖς Βιβλίοις τοῦ Κτηματολογίου, στέλλεται κατὰ μῆνα μηνιαία περιληπτικὴ ἔκθεσις (κατάστασις) περὶ τῶν κατὰ τὸν καθ' ἕκαστον μῆνα γενομένων ἐπισήμως δικαιοπραξιῶν πρὸς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Διεύθυνσιν τοῦ Αὐτοκρ. Κτηματολογίου, παρ' ἧς καὶ ἐκδίδονται οἱ ἐπίσημοι τίτλοι (ταποῦ *sevaddeh*) οἱ διδόμενοι κατόπιν εἰς χεῖρας τῶν ἰδιωτῶν»²².

2) *Φορολογικοὶ κώδικες*, στοὺς ὁποίους καταγράφονταν οἱ ἀκίνητες περιουσίες γιὰ

21. Doreen Warriner, «The Real Meaning of the Ottoman Land Code», στὸ *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, ἔκδ. Charles Issawi, Σικάγο 1966, 73· βλ. ἐπίσης Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Σικάγο 1980, 199 κ.έ.

22. Ν. Π. Ἐλευθεριάδης, *Ἡ ἀκίνητος ἰδιοκτησία ἐν Τουρκίᾳ*, Ἀθήνα 1903, σ. 57-59· βλ. ἐπίσης Ὁθωμανικὸς κώδιξ (κανουνναμέ) περὶ γαιῶν ἢ ἀφθάρτων κτημάτων μεταφρασθεὶς ἐκ τοῦ τουρκικοῦ, ὑπὸ Δ. Α. Κουμουνδουράκη, Ἀθήνα 1863· καθὼς καὶ Δ. Νικολαΐδης, *Ὁθωμανικοὶ κώδικες, ἤτοι συλλογὴ ἀπάντων τῶν νόμων τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, διαταγμάτων, κανονισμῶν, ὁδηγιῶν καὶ ἐγκυκλίων*, τ. Γ', Κωνσταντινούπολι 1890, 2946-2951.

φορολογικούς λόγους. Αυτόι είναι κυρίως τριῶν εἰδῶν:

α) Τὰ «πρόχειρα» βιβλία (*müsvedde*)· εἶναι τὰ πρῶτα βιβλία πού πρόχειρα συνέτασσαν οἱ ὑπάλληλοι-ἀπογραφεῖς. Ἐκ τῶν αὐτῶν προέρχονταν τὰ «ἐπίσημα» βιβλία (*esas* καὶ *hulâsa*). Τὸ περιεχόμενο τῶν βιβλίων αὐτῶν μοιάζει μὲ ἐκεῖνο τῶν *esas*.

β) Τὰ «βασικά» βιβλία (*esas*), στὰ ὁποῖα εἶναι καταχωρισμένα τὰ κτήματα μὲ τὴ σειρά πού ἀπογράφονταν. Μιὰ ἐπιτροπὴ κατέγραφε ἕνα πρὸς ἕνα τὰ ἀκίνητα —ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ πόλη ἢ ἀπογραφή γινόταν κατὰ συνοικία καὶ δρόμο—ἀναγράφοντας τὸ εἶδος τους (σπίτι, κατάστημα), τὸ εἶδος τῶν γαιῶν (χωράφι, ἀμπέλι, λιβάδι) ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ χωριό, πολλές φορές τὴν ἔκτασή τους καθὼς καὶ ἄλλες λεπτομέρειες: τὰ σύνορα, τὸν ἰδιοκτήτη, τὴν ἀξία τοῦ ἀκινήτου καὶ τὸ φόρο πού ἔπρεπε νὰ πληρώνει κάθε χρόνο.

γ) Ἐκ τῶν *esas* βιβλία προέκυπτε τὸ τρίτο εἶδος φορολογικῶν βιβλίων, τὰ «συνοπτικά» (*hulâsa*)²³. Σ' αὐτὰ καταγράφεται ὅλη ἡ κτηματικὴ περιουσία τοῦ κάθε φορολογούμενου ὅπου καὶ ἂν βρίσκονται τὰ διάφορα κτήματά του. Καταχωρίζονταν ἐπίσης στὴ μερίδα τοῦ φορολογούμενου κάθε μεταβολὴ πού ἐπερχόταν στὴν ἰδιοκτησία ἀπὸ πώληση, ἀγορὰ ἢ κληρονομία. Τὰ βιβλία αὐτὰ παραπέμπουν στὰ *esas*. Περιέχουν τὰ ἐξῆς στοιχεῖα: ὄνομα ἰδιοκτήτη, ἀρ. μητρώου, τοποθεσία, εἶδος τοῦ κτήματος, ἔκταση καὶ ἀξία του. Ὅταν πρόκειται γιὰ κτίριο ὁ φόρος εἶναι 5% ἐπὶ τῆς ἀξίας του, ἐνῶ γιὰ τὸ χωράφι εἶναι 4%.

3) *Βακουφικά*. Τὰ βακουφικά κτήματα καταγράφονταν σὲ ἰδιαίτερα βιβλία ἀπὸ τὸ 1826 πού ἰδρύθηκε ἡ Διεύθυνση Βακουφίων καὶ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος ἀνέλαβε τὴ διαχείρισή τους²⁴. Κάθε κτῆμα καταχωροῦνταν χωριστὰ καὶ οἱ διάφορες μεταβολές πού συνέβαιναν σημειώνονταν γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐγγραφή. Ἐργότερα τὰ βακουφικά κτήματα καταγράφονταν μαζί μὲ τὰ ἄλλα κτήματα στὰ βιβλία τοῦ Κεντρικοῦ Κτηματολογίου κατὰ τὸ συνήθη τρόπο.

4) *Τριπλότυπα*. Πρόκειται γιὰ βιβλία μὲ στελέχη τῶν τριπλοτύπων προσωρινῶν τίτλων.

Ἐπειδὴ περιγράψαμε σὲ πολὺ γενικὴ γραμμὴ αὐτὸν τὸν τύπο ἀρχεϊακοῦ ὑλικοῦ, ἄς δοῦμε τι προοπτικὲς ἔρευνες ἀνοίγονται. Μέχρι σήμερα οἱ κώδικες αὐτοὶ χρησιμοποιήθηκαν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴν ἔκδοση τίτλων ἐλλείψει ἐθνικοῦ κτηματολογίου καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιοῦνται γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ. Ἐπειδὴ ὅσο γνωρίζουμε μόνο μία ἐργασία βασίστηκε ἀποκλειστικὰ σὲ ὑλικὸ αὐτοῦ τοῦ τύπου· παρουσιάζει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῆς Θεσσαλονίκης στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας²⁵. Πα-

23. Γιὰ τὸν ὄρο *hulâsa* βλ. Asparuh Velkov, *Vidove osmanoturski dokumenti prinoz kâm osmanoturskata diplomatika*, Σόφια 1986, 18.

24. John Robert Barnes, *An Introduction to Religions foundations in the Ottoman Empire*, Leiden -E. J. Brill 1986, 119-153.

25. Β. Δημητριάδης, ὁ.π., 8-10. Ἐπίσης Μιλτιάδης Λογοθέτης, *Τὰ κτηματολόγια τῆς Νισύρου κατὰ τὰ χρόνια τῆς δουλείας (1785-1945)*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ *Νισυριακά* I (1987), Ἀθήνα 1987. Στὴ Βουλγαρία ἔχει ἀξιοποιηθεῖ τὸ ἀντίστοιχο ἀρχεϊακὸ ὑλικό. Στὶς ἐργασίες τῆς ἡ Slavka Draganova στηριζόμενη στὰ *üsür defterleri, arazi defterleri* καὶ *nüfus defterleri* διερευνᾷ θέματα κοινωνικῆς διαφοροποίησης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. Βλ. Slavka Draganova, *Materiali za Dunavskija vilact* (Ἀρχεϊακὸ ὑλικὸ γιὰ τὸ βιλαέτι τοῦ Δούναβη), Σόφια 1980, 478. Τῆς ἰδίας, *Berkovskoto selo v navečerieto na ocnovoždenija* (Τὸ χωριὸ Μπεργκοβίτσα στὶς παραμονὲς τῆς Ἀναγέννησης), Σόφια 1985, 198. Βλ. ἐπίσης τὰ ἄρθρα τῆς «Différenciation de fortune dans les villages de la Bulgarie du Nord-Est durant les années 60 et 70 du XIXe siècle (d'après des registres ottomanes)», *Bulgarian Historical Review* 1980/2, 68-86, «De la production agricole, l'imposition fiscale et la différenciation sociale de la production paysanne en Bulgarie du Nord-Est

ρακάτω διατυπώνω πρόχειρα κάποιες σκέψεις μου για τή θεματολογία πού βγαίνει άπ' αυτό τó ύλικό. Φυσικά μόνο ώς παραδείγματα πρέπει νά έκληφθοϋν. Λόγου χάρη είναι δυνατόν νά διερευνηθοϋν τά έξής θέματα άγροτικής οίκονομίας:

1) Τó μέγεθος τής έκτασης τής οίκογενειακής έκμετάλλευσης στις διάφορες περιοχές. Μé βάση τó όνομα τού ιδιοκτήτη-χρήστη οδηγούμαστε στη συνολική έκταση τών γαιών τού νοικοκυριού, μιá και ή άπογραφή τών κτημάτων, όπως άναφέραμε, γίνεται κατά τοποθεσία. 'Εξάλλου χάρη σ' αυτόν τόν τύπο άπογραφής έχουμε τή δυνατότητα νά μελετήσουμε τόν κατακερματισμό τής γεωργικής ιδιοκτησίας και νά κάνουμε συγκρίσεις για τήν έκταση τής οίκογενειακής ιδιοκτησίας στις διάφορες περιοχές. 'Ο Charles Issawi²⁶ πού δούλεψε με τίς προξενικές έκθέσεις τού Foreign Office, παρατηρεί ότί τó έτος 1863 στην όθωμανική αυτοκρατορία κυριαρχοϋν οί μικρές ιδιοκτησίες. 'Εξáιρεση άποτελεί ή Μακεδονία, όπου εκεί άπαντοϋν μεγάλες ιδιοκτησίες.

2) Τó καθεστώς γαιοκτησίας και οί άλλαγές πού έπήλθαν σ' αυτό. Δηλαδή τά ποσοστά κατανομής τής γής σε μούλκια, βακούφια, δημόσιες γαίες. Τά ποσοστά αυτά, άν συγκριθοϋν με τά αντίστοιχα τών περασμένων αιώνων, μποροϋν νά άποτελέσουν άποδείξεις για τίς άλλαγές πού έπήλθαν τόσο στο καθεστώς γαιοκτησίας, όσο και στο σύστημα φορολογίας τής όθωμανικής αυτοκρατορίας μετά τήν παρακμή τού τιμαριωτικού συστήματος και τήν έφαρμογή τής ένοικίασης τών φόρων (iltizam, mukataa)· π.χ. για τόν 15ο αιώνα γνωρίζουμε ότι 20-30% τής γής ήταν σουλτανικά χάσια, 40-45% τιμάρια, 30-20% βακούφια και 10-5% μούλκια²⁷. Στά τέλη τού 17ου αιώνα υπήρχαν πάνω άπό 9.000 τιμάρια στη Ρούμελη και 12.000 αντίστοιχα σε τρία μόνο μεπηλερμπεηλίκια τής 'Ανατολίας²⁸. 'Ενώ τó 1831, χρονιά πού κατήργησε ό Μαχμούτ Β' τά τιμάρια, ύπάρχουν 1.000 τιμάρια στη Ρούμελη και 1.500 στην 'Ανατολή²⁹.

3) 'Η άξία τής γής. 'Αναφέραμε ότι άνάμεσα στα στοιχειά πού περιέχουν τά κτηματολογικά και φορολογικά βιβλία συμπεριλαμβάνεται και ή άξία κάθε είδους κτήματος πού άπογράφεται (σπίτι, μαγαζί, χωράφι, άμπέλι, λιβάδι, μύλος κλπ.). Αυτή ή σειρά στοιχείων μās έπιτρέπει νά φτάσουμε σε σημαντικά συμπεράσματα για τήν άξία τής γής σε σχέση με τó νόμισμα, τά βασικά είδη διατροφής, τó μεροκάματο. 'Επίσης μποροϋν νά ύπάρξουν ένδιαφέροντα άποτελέσματα για τίς διακυμάνσεις τής τιμής τής γής σε συνδυασμό με διάφορα γεγονότα³⁰.

4) 'Επένδυση στη γή. 'Από τά βιβλία μεταβιβάσεων τών κτημάτων είναι δυνατόν νά μελετηθοϋν οί ρυθμοί με τούς όποιους ή γή άλλάζει ιδιοκτήτη και, άν πρόκειται για άγοραπωλησίες, νά διακριβωθεί άν οί άγοραστές τής γής είναι άπό τó ίδιο χωριό, άν έχουν ήδη κτηματική περιουσία και ποιās έκτασης είναι. Δηλαδή νά μελετηθεί κατά πόσο γίνεται επένδυση κεφαλαίων στη γή και με ποιό τρόπο. 'Επίσης με τά ίδια στοιχειά

durant les années 60-70 du XIXe siècle», *δ.π.*, 1977/2, 70-92 και τέλος «Documents of 1840's on the Economic Position of the Villages in Central North Bulgaria», *δ.π.* 1988, 87-104.

26. Charles Issawi, *δ.π.*, 202-203.

27. Midhat Sertoğlu, *Muhteva Bakimindan Başrekâlet Arşivi*, Άγκυρα 1955, 40.

28. Charles Issawi, *δ.π.*, 205 σημ. 16.

29. B. Lewis, *The emergence of Modern Turkey*, 'Οξφόρδη 1968², 92.

30. Charles Issawi, *δ.π.*, 207: «The value of land is estimated to have risen by 75 percent between 1840-44 and 1859 and probably went on rising until the Great Depression of the 1870s, when it fell sharply, but in the two decades before the First World War it shot up again».

μπορούν να γίνουν έρευνες για τον τρόπο διανομής της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης στους επιγόνους.

5) Εικόνα καλλιεργούμενου χώρου. Από τις καταγραφές των διαφόρων κατηγοριών κτημάτων: χωράφια (tarla), άμπέλια, κήποι, βοσκότοποι (χειμαδιά και θερινά) σχηματίζεται ή εικόνα της κατανομής του καλλιεργούμενου χώρου μιάς περιοχής. Δεν μπορούμε φυσικά να προχωρήσουμε σε λεπτομέρειες για την έκταση της κάθε καλλιέργειας χωριστά, δηλαδή δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί πόση έκταση καλλιεργείται με σιτάρι, βαμβάκι, καπνό κλπ., αφού δεν υπάρχει τέτοια ένδειξη στους κώδικες.

Χωριστά καταγράφονται οι μύλοι, τα άλωνια, δάση, μεταλλεία. Για τα δύο τελευταία μάλιστα υπάρχουν ειδικά κτηματολογικά βιβλία όπου καταγράφονται οι ποσότητες ξυλείας, μετάλλων, κάρβουνου κλπ. που εξάγονται, ή χώρα προορισμού τους, τα ονόματα των караβιών που τα μεταφέρουν.

Έκτός λοιπόν από τον τομέα της αγροτικής οικονομίας είναι δυνατόν να γίνουν μελέτες για το εμπόριο όρισμένων προϊόντων ή να διερευνηθούν ζητήματα της ιστορίας της πόλης. Για παράδειγμα με βάση την απογραφή των αστικών κτημάτων, πέρα από θέματα τοπογραφίας, είναι δυνατόν να διερευνηθούν οι ρυθμοί ανοικοδόμησης και να συνδυαστούν με τη μετανάστευση του αγροτικού πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα, δηλαδή να μελετηθεί το φαινόμενο της αστικοποίησης και να βρεθούν τα ποσοστά αγροτικού και αστικού πληθυσμού. Επίσης το υλικό των κτηματολογικών και φορολογικών βιβλίων προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για τις ονοματοδοτικές συμπεριφορές του πληθυσμού και για παραπέρα τοπωνυμικές και γλωσσολογικές διερευνήσεις. Και κάτι άλλο ακόμη: με βάση ακριβώς τα ονόματα των ιδιοκτητών μπορούν να βρεθούν τα ποσοστά των γαιών που κατέχουν οι μουσουλμάνοι και οι ραγιάδες.

Γ) Δικαστικά και συμβολαιογραφικά αρχεία

Αποτελούν τη διάδοχη κατάσταση των ιεροδικαστικών κωδίκων. Τα πρώτα περιλαμβάνουν αποφάσεις, πρακτικά, καταθέσεις άγων, δικογραφίες, προσφυγές σε ανώτερα δικαστήρια, ποινές. Τα συμβολαιογραφικά περιλαμβάνουν διάφορες συμβολαιογραφικές πράξεις, διαμαρτυρίες γραμματίων, καταχωρήσεις πράξεων επί δανείων κλπ. Τέτοιο υλικό υπάρχει τόσο στο 'Ιστορικό 'Αρχείο Μακεδονίας όσο και στο Δημοτικό 'Αρχείο 'Ηρακλείου.

Το αρχειακό αυτό υλικό προέκυψε όταν παράλληλα με τον ιερό νόμο (seriat) και τους εκτελεστές του, τους καδήςδες και τους μουφτήδες, δημιουργήθηκαν δικαστικά σώματα, νομοθεσία, ποινικός, έμπορικός κώδικας κλπ. Αυτά συνέβησαν με τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις του Τανζιματ και την όργανωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας με βάση τα δυτικά πρότυπα³¹. Τα δικαστικά και συμβολαιογραφικά αρχεία είναι έργαλεία μοναδικά για τους ιστορικούς του δικαίου ή για όσους ιστορικούς διερευνούν τις κοινωνικές δομές και τις νοοτροπίες μιάς κοινωνίας.

31. B. Lewis, *δ.π.*, 109-110 και 114-115.

II

Ἐπάρχει καὶ ἓνα ἄλλο σῶμα τουρκικοῦ ἀρχεῖακοῦ ὑλικοῦ. Αὐτὸ βέβαια δὲν ἀφορᾷ τὸν ἑλλαδικὸ ὠκεῖο, ἀλλὰ τὶς τουρκόφωνες μικρασιατικὲς κοινότητες πού τὸ ἔφεραν στήν Ἑλλάδα μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή. Σύμφωνα μὲ τὸ ὄγδοο ἄρθρο τῆς ΣΤ' σύμβασης³² τῆς Λωζάννης (30.1.1923), οἱ πρόσφυγες μποροῦσαν νὰ μεταφέρουν τὴν κινητὴ περιουσία τῆς κοινότητάς τους, δηλαδή ἱερὰ κειμήλια ναῶν καὶ μοναστηριῶν καθὼς καὶ κώδικες, φερμάνια κλπ. Στὸν πρόλογο ἑνὸς λευκώματος³³ πού κυκλοφόρησε τὸ 1930 διαβάζουμε: «ὅταν συνεπέειξ τῆς Μικρασιατικῆς τραγωδίας καὶ τῆς ἐπιβληθείσης αὐτῷ Ἀνταλλαγῆς, ὁ ἐν Μ. Ἀσίᾳ, Θράκῃ καὶ Πόντῳ γηγενὴς Ἑλληνισμὸς ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς ἐστίας του καὶ νὰ καταφύγῃ συντετριμμένος εἰς Ἑλλάδα, πρῶτιστον μέλημα αὐτοῦ ἐθεώρησε νὰ περισώσῃ, μετὰ τῆς ζωῆς του, καὶ συναποκομίση τὰ ἱερὰ αὐτοῦ, πᾶν ὅ,τι δηλαδή ἐσυμβόλιζε τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἐθνικὴν του ὑπόστασιν διὰ μέσου τῶν αἰῶνων.

Καὶ κατόρθωσεν, ἐν μέσῳ τόσων κινδύνων, κακουχιῶν καὶ ἀφαντάστων δυσχερειῶν, ὑφ' ἃς ἐγένετο ὁ ἐκπατρισμὸς του, νὰ μεταφέρῃ, ὡς ἄλλος Αἰνείας, εἰς Ἑλλάδα, ὅσα ἠδυνήθη πλειότερα ἱερὰ κειμήλια Ναῶν καὶ Μονῶν, τεκμήρια ἀψευδῆ τοῦ ἐξαιρετικοῦ πολιτισμοῦ, ὃν ἀπὸ αἰῶνων ἐκαλλιέργησεν ἐν ταῖς ἐγκαταλειφθεῖσαις χώραις ὁ ἐκριζωθεὶς ἐκεῖθεν Ἑλληνισμὸς καὶ διετήρησεν ἀμείωτον ὑπὸ μακραίωνα καὶ ἀπηνῆ ζυγόν».

Τὸ τουρκικὸ ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ φερμάνια, χοτζέτια, μπεράτια, τίτλους ἰδιοκτησίας καὶ κώδικες. Εἶναι γραμμένο στὰ ὀθωμανικά, ὅταν πρόκειται γιὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης, καὶ μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες, ὅταν εἶναι ἔγγραφα τῆς αὐτοδιοίκησης. Ὅλα αὐτὰ κατατέθηκαν, στὸ μεγαλύτερο μέρος τους, στὸ *Ταμεῖο Ἀνταλλαξιμῶν καὶ Κοινοφελῶν Περιουσιῶν*³⁴. Πολλὰ ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται στὶς κοινότητες, σωματεῖα καὶ συλλόγους πού δημιούργησαν οἱ πρόσφυγες ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στήν Ἑλλάδα³⁵. Ἀκόμη ἀρκετὰ βρίσκονται σὲ χέρια ἰδιωτῶν, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τοὺς κώδικες τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν³⁶ πού προέρχονται ἀπὸ δωρεὰς ἰδιωτῶν.

32. Ἄρθρον 8: «Οἱ μετανάσται θὰ ὦσιν ἐλεύθεροι νὰ συναποκομίσωσιν ἢ νὰ μεταφέρωσι τὴν πάσης φύσεως κινητὴν αὐτῶν περιουσίαν χωρὶς διὰ τὸν λόγον τούτον νὰ τοῖς ἐπιβληθῇ τέλος τι ἐξαγωγικὸν ἢ εἰσαγωγικὸν οὔτε ἄλλος τι φόρος».

Ἐμοίως τὰ μέλη πάσης κοινότητος (περιλαμβανομένου τοῦ προσωπικοῦ τῶν τεμενῶν (τζαμιῶν), μοναστηρίων (τεκκέ), ἱερατικῶν σχολῶν (μεδρεσέ), ἐκκλησιῶν, μοναστηριῶν, σχολείων, νοσοκομείων, ἐταιρειῶν, συνεταιρισμῶν καὶ νομικῶν προσώπων ἢ ἄλλων ἰδρυμάτων οἰασθῆποτε φύσεως), ἥτις θέλει ἐγκαταλείψῃ τὸ ἔδαφος ἑνὸς τῶν συμβαλλομένων κρατῶν, δυνάμει τῆς παρούσης συμβάσεως, θὰ ἔχωσι τὸ δικαίωμα νὰ συναποκομίσωσιν ἐλευθέρως ἢ νὰ μεταφέρωσι τὴν εἰς τὴν ἑαυτῶν κοινότητα ἀνήκουσαν κινητὴν αὐτῶν περιουσίαν.

Ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τῶν δύο χωρῶν θέλει παρασχεθῆ πᾶσα εὐκολία μεταφορᾶς, τῇ συστάσει τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς, τῆς προβλεπομένης ὑπὸ τοῦ ἀρθροῦ 11». Βλ. *Σύμβασις περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν ἑλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πληθυσμῶν* στὸν τόμο *Συλλογὴ συμβάσεων, νόμων, διαταγμάτων, ἐγκυκλιῶν κλπ. Γενικῆς Διευθύνσεως Πληθυσμῶν*, ἐπιμ. Πέτρου Κ. Καραουλάνη, Ἀθήνα 1924, 6-7 καὶ ἐπίσης Κ. Σβολόπουλος, *Ἡ ἀπόφασις γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴν ἀνταλλαγὴν τῶν πληθυσμῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη 1981.

33. *Ἱερὰ κειμήλια Ναῶν καὶ Μονῶν τῶν Ἀνταλλαξιμῶν*, Ἀθήνα 1930· βλ. ἐπίσης *Ἐκθεσις πεπραγμένων Ταμείου Ἀνταλλαξιμῶν κοινωτικῶν καὶ κοινοφελῶν περιουσιῶν 1929-1937*, Ἀθήνα 1937.

34. Βλ. τὸ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα τοῦ Παύλου Λαζαρίδη στὸν κατάλογο τῆς *Εἰδικῆς ἐκθεσεως κειμηλίων προσφύγων*, Ἀθήνα 1982. Ἡ ἐκθεσις ἐγίνετο ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν τὸν Νοέμβριο τοῦ 1982.

35. Κ. Μαμώνη, «Τὸ ἀρχεῖο τοῦ Μικρασιατικοῦ Συλλόγου ΑΝΑΤΟΛΗ», *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979), 123-150.

Μετά τη διάλυση του Ταμείου Ἀνταλλαξίμων τὰ ἔντυπα κατατέθηκαν στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἐνῶ τὸ σῶμα τῶν κωδίκων στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους καὶ καταλογογραφήθηκαν ἀπὸ τὸν Κ. Ἀθ. Διαμάντη³⁷. Στὸ μουσεῖο Μπενάκη ὑπάρχουν 25 μπεράτια μικρασιατικῶν μητροπόλεων καθὼς ἐπίσης καὶ χειρόγραφα. Ἐπίσης, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ παραπάνω, ὑπάρχουν περίπου 30 τουρκόφωνοι κώδικες καὶ ἀντίγραφα φερμανίων, χοτζετιῶν καὶ τίτλων ἰδιοκτησίας³⁸ στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν.

Ὁ κύριος ὄγκος τοῦ ἀρχεῖακοῦ ὑλικοῦ ποὺ ἀφορᾷ τὴν Μ. Ἀσία ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ κώδικες ποὺ κρατοῦσαν οἱ κατὰ τόπους ἐκκλησίες καὶ κοινότητες. Ἀφοροῦν τὸν 19ο αἰῶνα καὶ φτάνουν ὡς τὸ 1922. Ἐλάχιστοι κώδικες τοῦ 18ου αἰῶνα σώζονται. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ χωρίζεται σὲ δύο κατηγορίες:

α) *κώδικες μητροπόλεων καὶ ἐκκλησιῶν*, ὅπου καταγράφονται ἔσοδα καὶ ἔξοδα, βαπτίσεις, γάμοι, διαθήκες. Ἐδῶ ἐπίσης ἀπογράφονται μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς Ἀνταλλαγῆς τὰ ἱερὰ σκεύη καὶ τὰ κτήματα τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηριῶν.

β) *κώδικες κοινοτικοί*. Περιλαμβάνουν πρακτικὰ συνεδριάσεων τῆς δημογεροντίας, κανονισμοὺς σωματείων, πωλητήρια, δωρητήρια, συμβόλαια δασκάλων, ἔξοδα συντήρησης σχολείων, πατριαρχικὲς ἐγκυκλίους, ὅπως καὶ διάφορες ἐνθυμήσεις γιὰ σεισμοὺς, λιμοὺς κλπ.

Ἀναφερθήκαμε στὸ περιεχόμενο τῶν τουρκικῶν ἀρχείων, δίνοντας σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς τὸν τύπο τῶν ἐγγράφων ποὺ περιλαμβάνουν. Περισσότερη ἔμφαση δόθηκε στὶς σειρὲς ποὺ ὑπάρχουν, καὶ πρόχειρα σκιαγραφήσαμε τοὺς τομεῖς ποὺ ἀνοίγονται στὴν ἔρευνα μιᾶς μακρόχρονης περιόδου τῆς ἱστορίας μας. Ἡ καταλογογράφησή του καὶ ἡ δημοσιοποίησή στὸ εὐρύτερο ἐπιστημονικὸ κοινὸ θὰ προήγε σημαντικὰ τὴ γνώση μας γύρω ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἐπίσης θὰ συντελοῦσε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ κλάδου τῆς Τουρκολογίας στὴ χώρα μας.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ

36. Μ. Κουρουπού, «Ἑλληνόφωνοι κώδικες τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν», *Δελτίο τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 2 (1981), 221-241.

37. Κ. Α. Διαμάντης, *Τὰ περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους*, τ. 11, Ἀθήνα 1972, 407-474. Μιὰ πρώτη λεπτομερὴς καταγραφή τοῦ περιεχομένου τῆς, ἀνέκδοτη ὁμως, ἔγινε τὸ 1939 ἀπὸ τὸν Κ. Μ. Ἀποστολίδη. Τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν διαθέτει ἕνα δακτυλόγραφο ἀνάτυπο. Ἀπὸ μιὰ πρώτη συγκριτικὴ μελέτη τῶν δύο καταλόγων προκύπτουν ὀρισμένα προβλήματα ταύτισης. Ὑπάρχουν π.χ. κώδικες στὸν κατάλογο τοῦ Κ. Μ. Ἀποστολίδη ποὺ στὸν κατάλογο τῶν ΓΑΚ ἀναφέρονται ὡς ἀπολεσθέντες, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἔχουν ἀλλάξει ἀπλῶς ἀριθμὸ. Ἐτοιμάζεται λεπτομερὴς κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ΓΑΚ (Ἑλληνόφωνων καὶ τουρκόφωνων) ἀπὸ τὶς Ματούλα Κουρουπού καὶ Ε. Μπαλτᾶ.

38. Πρόκειται νὰ ἐκδώσουμε κατάλογο τοῦ τουρκικοῦ ἀρχεῖακοῦ ὑλικοῦ τοῦ ΚΜΣ στὸν 7ο τόμο τοῦ *Δελτίου τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*.